

»Naj živi kritika!« Vilko Čižmek kot preizkusni kamen socialistične svobode govora

Janja Hojnik*

DOI: <https://doi.org/10.62409/czn.293>
CC BY-SA 4.0

UDK – UDC: 94(497.1):342, 929Čižmek V.:342

Potrjeno – Accepted: 1. 12. 2025 | Objavljeno – Published: 29. 12. 2025

1.03 Kratki znanstveni prispevek – 1.03 Short scientific article

Janja Hojnik: »Naj živi kritika!« Vilko Čižmek kot preizkusni kamen socialistične svobode govora. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 96=61(2025), 3, str. 31–53

Članek obravnava kazenski proces zoper Vilka Čižmeka iz leta 1958 (zadeva K 713/58), enega najizrazitejših primerov pregona politične kritike v zgodnjem jugoslovanskem socializmu. Medtem ko je Borivoj Breže v ČZN (2019) predstavil predvsem Čižmekovo osebno, vojno in politično pot, ta študija prvič celovito analizira kazenski postopek, njegovo »Mariborsko volilno pismo« ter obširno korespondenco, zaradi katere je bil obtožen sovražne propagande. Čižmekova kritika presega okvir tipičnih verbalnih deliktov, saj predstavlja premišljen, notranje socialističen poskus izboljšanja sistema preko svobodne politične razprave. Oblast je njegovo delovanje razumela kot grožnjo, on pa kot nujno družbeno korekcijo. Primer razkriva meje dovoljenega govora v po-

* Dr. Janja Hojnik, red. prof., Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Mladinska ulica 9, 2000 Maribor, Slovenija, doktorska študentka Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, janja.hojnik@um.si (ORCID identifier 0000-0001-7853-1459). Avtorica je do arhivskega gradiva dostopala zakonito na podlagi Odločbe Arhiva Republike Slovenije št. 0120-3/2025-3341-7 z dne 4. 7. 2025, ki ji za širšo raziskavo, v okvir katere sodi tudi obravnavani prispevek, dovoljuje dostop do sicer še zaprtih sodnih spisov. – *Janja Hojnik, PhD, Full Professor, University of Maribor, Faculty of Law, Mladinska ulica 9, SI 2000 Maribor, Slovenia, PhD student at the Faculty of Arts, University of Maribor, janja.hojnik@um.si (ORCID identifier 0000-0001-7853-1459). The author lawfully accessed the archival materials on the basis of Decision of the Archives of the Republic of Slovenia No. 0120-3/2025-3341-7 dated 4 July 2025, which grants her access, for the purposes of a broader research project that also includes the present contribution, to court files that are otherwise still closed.*

vojni Jugoslaviji ter napetost med idejo socialistične demokratičnosti in dejanskimi praksami kaznovanja drugače mislečih.

Ključne besede: Vilko Čižmek, Mariborsko volilno pismo, sovražna propaganda, verbalni delikt, svoboda govora v socializmu, Kazenski zakonik 1951, politična represija, Jugoslavija, Maribor 1958, kritika oblasti.

Janja Hojnik: "Long Live Critique!" Vilko Čižmek as a Touchstone of Socialist Freedom of Speech. Review for History and Ethnography, Maribor 96=61(2025), 3, pp. 31–53

This article examines the criminal proceedings against Vilko Čižmek in 1958 (case K 713/58), one of the most prominent examples of the prosecution of political criticism in early Yugoslav socialism. While Borivoj Breže's study published in ČZN (2019) focused primarily on Čižmek's personal background as well as his wartime and political career, the present study is the first to offer a comprehensive analysis of the criminal proceedings, his "Maribor Electoral Letter," and the extensive correspondence on the basis of which he was charged with hostile propaganda. Čižmek's critique transcends the framework of typical verbal delicts, as it represents a deliberate and internally socialist attempt to improve the system through free political debate. The authorities understood his actions as a threat, whereas he viewed them as a necessary social corrective. The case reveals the limits of permissible speech in postwar Yugoslavia and the tension between the idea of socialist democracy and the actual practices of punishing dissent.

Keywords: Vilko Čižmek, Maribor Electoral Letter, hostile propaganda, verbal delict, freedom of expression under socialism, Criminal Code of 1951, political repression, Yugoslavia, Maribor 1958, criticism of authority.

UVOD

O osebnosti Vilka Čižmeka je slovenska historiografija že spregovorila. V Časopisu za zgodovino in narodopisje je Borivoj Breže objavil njegov biografski portret,¹ v katerem je predstavil njegovo predvojno komunistično dejavnost, vojno izkušnjo ujetništva in povojno pot razočaranega, a še vedno idejno zvestega kritika. Breže pokaže Čižmeka kot osebnost, ki se tudi po letu 1945 ni uklonila, temveč je povojni oblasti vztrajno nastavljala ogledalo – izhajajoč prav iz ideoloških temeljev, na katerih je slonel sistem sam, prepričan, da bi bilo mogoče protislovja odpraviti z doslednejšim uresničevanjem marksističnih načel.

Ta članek na že obstoječo sliko ne skuša zgolj še enkrat prilepiti nove biografske vinjete, temveč jo dopolnjuje z vidikom, ki v Brežetovem prispevku ni bil obravnavan: z analizo kazenskega procesa zoper Vilka Čižmeka iz leta 1958, ki se je osredotočil na njegovo odmevno »*Mariborsko volilno pismo*«

¹ Borivoj Breže, *Vilko Čižmek, borec za pravico ne glede na družbeno-politični sistem*, Časopis za zgodovino in narodopisje, 90 = 55 (2019), št. 2, str. 42–69.

in spremljajočo korespondenco.² Čeprav je bil Čižmek formalno preganjan zaradi sovražne propagande po 118. členu Kazenskega zakonika, ne gre za tipičen primer enkratnega žaljivega izreka ali omejenega nasprotovanja posameznemu ukrepu ali nosilcu oblasti. Njegovo volilno pismo in pismo Miletu Smolinskemu predstavljata obsežno, nadpovprečno poglobljeno in sistematično kritiko povojne jugoslovanske ureditve, birokracije in samoupravnega sistema, ki jo avtor izrecno utemeljuje kot notranjo, socialistično in marksistično motivirano kritiko.

Ravno zato Čižmekov primer presega okvir »verbalnega delikta« v ožjem smislu in deluje kot preizkusni kamen razumevanja svobode govora v socializmu: oblast v takšni razpravi vidi nevarno sovražno propagando, avtor pa v njej vidi nujen korektiv sistema in predpogoj njegovega »prečiščenja«. Analiza kazenskega spisa, sodnih odločb, zaslišanj in psihiatričnega mnenja omogoča natančnejši vpogled v to, kako je jugoslovanski kazenskopравни aparat reagiral na visoko artikulirano notranjo kritiko sistema in kako se je Čižmek do konca postopka vztrajno boril za legitimnost kritike kot sestavnega dela socialistične prakse. S tem članek dopolnjuje dosedanje biografsko in spominsko sliko Vilka Čižmeka z natančno rekonstrukcijo enega ključnih epizod njegovega konflikta z oblastjo – procesa, ki najbolje uteleša njegovo geslo: »Naj živi kritika.«

NASTANEK IN RAZŠIRJANJE »MARIBORSKEGA VOLILNEGA PISMA«

Vilko Čižmek je februarja 1958 napisal »Mariborsko volilno pismo«. Tajništvo za notranje zadeve v dopisu javnemu tožilstvu zapiše, da je pismo razširil med več ljudi ter s tem poskušal vsiliti »svoj sovražni koncept«. Kasneje je napisal še pismo Miletu Smolinskemu v Ljubljano.

Volilno pismo je najprej razdelil v branje sodelavcem gradbene inšpekcije v Mariboru in tudi drugim znancem, predvsem tistim na vodilnih položajih v gospodarstvu in kulturi. Da pismo ni bilo razpečevano na skrivaj, je razvidno tudi iz tega, da ga je izročil 29-letnemu sodniku mariborskega sodišča Milanu Kusterci, ki je sodil v eni od njegovih zadev, kjer sta ga Ciril Vrstovšek in Mavricij Zgonik tožila zaradi žalitve časti, ter da je Mileta Smolinskega prosil, da eno od dveh kopij pisma, ki mu jih je poslal, pošlje članom Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (CK KPS) – Smolinsky je bil namreč novinar v knjižnici CK.

² Okrožno sodišče Maribor, kazenski spis K 713/58, zoper Vilka Čižmeka, 1958–1959, Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrožnega sodišča Maribor 1945–1978.

Tajništvo za notranje zadeve v svojih zapisih trdi, da Čižmek v pismih »*blati ljudsko oblast*« in naj bi imel »*očitno tendenco zmanjšanja važnejših gospodarskih in političnih ukrepov*«, da se norčuje iz doseženih uspehov, da z volilnim pismom poziva volivce proti predlagani listi partije in da zasto-pa »*šovinistične lokalistične interese, ki imajo elemente razbijanja bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov*«.

Osnovna struktura in ton volilnega pisma

V pismu Čižmek najprej hvali dosežke narodnoosvobodilnega boja, nato pa na dvanajstih tipkanih straneh sistematično izpostavi številne probleme po-vojne oblasti in družbenega sistema. Napiše, da so bili vodilni med vojno bližje vrednotam, po vojni, ko so prišli na pozicije, pa so na to pozabili in se oddaljili od delovnega ljudstva. Jedro njegovega pristopa ni rušenje sistema, temveč zahteva po avtentični socialistični praksi, po odpravi birokratizma ter po obnovi žive, pogumne in odgovorne politične razprave.

Zavzema se za pluralnost mnenj in svobodo izražanja, ne le »izza plo-tov« in v domačih kuhinjah, temveč javno. V pismu zapiše naslednji ključni odstavek: »*To, da smo enopartijski družbeni sistem, še zdavnaj ne bi smelo pomeniti, da bi na zborih, konferencah, pa tudi v skupščinah ne smeli trpeti pomislekov, drugačnih pogledov na stvari, itd. Še celo pa ne prikrito ali odkrito groziti, udariti take ljudi po glavi, ker se s tem izpostavljam nevarnosti, da bo ljudstvo obmolknilo in bi prešli v tiste oblike družbenega življenja, ki smo ga včasih fašizem imenovali t. j. v tako stanje, ko se vse bolj in bolj uveljavlja volja poedincev oz. samo bolj ali manj ozke skupine ljudi. Tako že danes lahko ugo-tavljamo, da so tu in tam organi družbenega upravljanja samo demokratično okrasje za samopašje poedincev. Tov. Kavčič Stane je nekoč z dvema stavkoma to lepo osvetlil: "Demokratičnost pri odločanju, disciplina pri izvajanju!" Le kadar ljudstvo čuti, da resnično odloča, le tedaj bo brez obotavljanja izvajalo sklepe.*«

Glavna vsebinska poglavja Čižmekove kritike

Čeprav je »Mariborsko volilno pismo« en sam, kontinuiran tekst, njegova no-tranja struktura jasno razkriva več tematskih sklopov, v katerih Vilko Čižmek razgrinja svoje razmišljanje o stanju poveljne družbe. Kritika ni improviziran niz pripomb, temveč premišljeno razporejena analiza različnih vidikov jugo-slovanskega socializma: od položaja svobode govora in prostora za politič-no pluralnost znotraj enopartijskega sistema, prek razmerja med političnim

vrhom in srednjim slojem birokracije do gospodarske politike, socialne neenakosti, stanovanjske in lokalne politike ter razmerij med republikami.

V nadaljevanju zato njegovo besedilo analitično razdelim na več vsebinskih poglavij. Ta razdelitev ne sledi formalni zgradbi pisma, temveč rekonstruira logiko njegovih glavnih argumentov: najprej kritiko omejevanja svobode govora in zadušene politične razprave, nato kritiko birokratskega srednjega sloja, obsežno obravnavo gospodarskih neracionalnosti in socialnih razlik, specifično lokalno perspektivo Maribora kot industrijskega središča, opozorila glede medrepubliških subvencij in normiranja ter, končno, razmislek o volilnem sistemu in predstavnosti. Na tej osnovi postane razvidno, da Čižmek ne napada posameznih ekscesov, temveč celoten način delovanja sistema, ki ga vidi kot vse bolj odmaknjenega od lastnih deklariranih socialističnih idealov.

Kritika omejevanja svobode govora in politične pluralnosti

Osrednji del kritike usmerja v zaprtost enopartijskega sistema za javno razpravo. Njegova temeljna teza je, da se oblast boji drugačnih mnenj in kritične besede ter da kritične glasove tiša z grožnjami in sankcijami, kar vodi v stanje, podobno tistemu, ki ga sam imenuje fašizem, ko se vse bolj uveljavlja volja ozkega kroga ljudi. Zahteva povratek k pristni demokratičnosti znotraj socializma. Zapiše: »Samo kimati in ploskati v skupščinah je prehud in predrag luksuz za naše delovno ljudstvo. Tu in tam bo le treba hrabro poreči: "Tovariš minister, zdi se mi le, da to ni povsem tako... To je princip demokracije, vse drugo je kimanje, papagajstvo."«

Ostro zavrača prakso, da se v zvezni skupščini ne govori o lokalnih problemih. Meni, da je prav to naloga poslancev okrajev, na primer mariborskega, ki pa po njegovem mnenju teh težav ne poznajo, z volivci niso povezani in zato v skupščini ne delajo za njihove koristi. Zato zapiše, da si za volitve želi, da bi položaje dobili »res komunisti, a ne samo partijci in da bodo res delali za narodov blagor«.

Razlikovanje med političnim vrhom in srednjim slojem ter kritika birokracije

V pismu poudarja, da za politični vrh nimamo dokazov, da bi počel kaj narobe; glavnina njegove kritike je usmerjena v srednji politični sloj, to je v lokalne in srednjerangirane funkcionarje. Očita jim nekonsistentnost, prilizovanje navzgor in pritisk navzdol, birokratizem ter skrb izključno za lastne interese. O tem sloju zapiše: »V takem slučaju imamo opravka s posebno branžo birokracije, ki zlorablja zaupanje ljudstva, ali pa se je morda prikopala na nedemokratičen način do takih položajev. Na jeziku "socializem" a v mislih nase

in boječ se za svoj osebni položaj, tak gospodič poroča navzgor stvari tako, kot bi si želel, da bi bile, a ne kot dejansko so. Če poroča n. pr. da nas muči vnetje ledvic, v resnici pa razsaja v nas pljučnica, potem ni čuda, če nam vodstvo od "zgoraj" lifra karlovaško sol, namesto penicilina. Kar poglejmo naše Uradne liste pa nam kar zamrgoli raznih uredb o dopolnitvah in spremembah uredb o dopolnitvah in spremembah.»

Takšen poseben sloj birokratov po njegovem mnenju tlači vsako kritično pobudo, ki prihaja od spodaj, s čimer ubija živost samoupravljanja in ljudske iniciative: *»Navzgor prikimava, navzdol pa tolče, ker moči prepričevanja nima. V našem mestu imamo polno takih, ki ploskajo vsikdar.... Birokracija na svojih stolčkih ljubosumno in krčevito sedi, ker si domišlja in prepričuje svet, da ima monopol na politični pameti in odrešenju sveta! Zato tlači vsako kritično pobudo, ki prihaja od spodaj. Samo zato so naši zbori volivcev po večini dolgočasni, saj se daje ljudem to in ono na "odločanje" a je vnaprej odločeno vse kako bo.»*

Nadaljuje, da politika podaja nasprotujoča si sporočila glede mesta kritike v družbi: *»Sam tov. MARINKO je na nedavni seji GO SZDL podčrtal, da je treba jasno in odkrito se pomeniti z volilci... Tovarišica TOMŠIČEVA je na zadnji konferenci ZKS v Občini Tabor naravnost izzivala osnovne partijske kadre naj se odločno bore za načela, naj ne bodo pohlevni... Tov. Tito je na zadnjem kongresu LMJ govoril tudi o idealizmu, ki je potreben v našem pokretu, govoril o tem, da brez socialistične zavesti ne more biti soc. dela, povedal pa tudi, da strokovnost ni vse, da je treba tudi srčnosti... Birokracija se bori proti revolucionarnim podvigom z izgovori, da so protidržavni, proti ljudski oblasti itd., a dejansko se bore za svoje lastne "jaz"... Nedavni trboveljski dogodki so pokazali, kako je naše vodstvo že odtrgano od stvarnega življenja.»*

V zvezi s stavko rudarjev v Trbovljah je bil zlasti kritičen zaradi omejevanja medijskega poročanja o tem, tako da so o dogodkih izvedeli le iz tujih medijev, ne pa iz domačih.

Kritika gospodarskih razmer, samoupravljanja in neracionalnosti

Vilko Čižmek tudi podrobno analizira gospodarske razmere v mariborski regiji in v državi. Opozarja na neracionalno upravljanje, na neobdelano zemljo, ker se zadržam bolj izplača kupovati pridelek od kmetov kot obdelovati lastno zemljo, na podatke o manjšem izvozu kot uvozu ter na mednarodno pomoč in naraščajoče zadolževanje države, na podlagi česar sklepa, da se država sama ni sposobna preživljati. Posebej se sprašuje, če ima Jugoslavija tako uspešno industrijo, zakaj še zmeraj v glavnem izvažajo meso, ne pa industrijskih izdelkov.

Kritičen je do visokega deleža sredstev za oboroževanje in do tega, da ljudje še dobro desetletje po vojni ne morejo *»malo zadihati«*, medtem ko: *»po drugi*

strani pa par ljudi razpolaga "s krepkimi milijardami", da se gradijo nepotrebne kupole na beograjskem velesejmu in hoteli v Titogradu, po drugi strani pa se v Ljubljani ukinja tramvaj in v Mariboru ni niti avtobusov za tovarniške delavce.«

Ostro kritizira razkošna »pohajkovanja od kongresa do kongresa, od Opatije do Ohrida in v inozemstvo«, tako da je moral sam zvezni izvršni svet izdati odločbo, s katero se prepoveduje potovanja v tujino ljudem, ki ne obvladajo jezika tiste dežele.

Maribor kot industrijsko središče in lokalna dimenzija kritike

Znaten del pisma je usmerjen v Maribor in njegovo vlogo industrijskega središča. Čižmek kritizira sejnine za številne nepotrebne sestanke, ki obremenjujejo delovno ljudstvo, napada neaktivnost poslancev, ki mariborsko območje zastopajo v skupščinah, a ne izpostavijo, da je bil Maribor med vojno najbolj prizadet, družbeni plan pa ni predvideval državne pomoči za mesto, temveč naj bi si pomagalo samo.

Zapiše, da je »zločin«, da se duši privatna iniciativa, zlasti na področju gradnje stanovanj. Izpostavi afero mariborskih gramoznic in navaja, da je tov. Reberšek sam potrjeval, da je moral najbolj zagnane delavce odpuščati, ker so delali nad državno postavljenimi normami in s tem vzpostavljali »sam nered in zgago v podjetju«. Ob tem zahteva: »Plačujmo delo,... a ne samo kvalifikacije in diplome.«

Poleg tega omeni problem stalno spreminjajočih se knjigovodskih in statističnih pravil, kar onemogoča primerjanje gospodarske uspešnosti med leti in s tem knjigovodstvo in statistika izgubljata ves svoj smisel.

Medrepubliške subvencije, normiranje in koncept enakopravnosti

Čižmek se dotakne tudi subvencioniranja drugih republik in vprašanja medrepubliških razmerij. Sprašuje: »Kdo se je doslej drznil opozoriti na to, da razne prekomerne subvencije posameznim republikam škodujejo razvoju naše zvezne skupnosti? Kdo je opozoril na dejstvo, da je vsak narod predvsem iz lastnih sil dolžan graditi svoj napredek? Da smo narodi Jugoslavije enakopravni, ne pa tudi enaki! Da je krivično to, da je enak plačni fond, a istočasno za enak izdelek na Jesenicah potrebnih 60, v Sisku 90, v Zenici pa 120 norma ur? Podobno kot je zgrešeno trgati presežke dobremu delavcu, da bi mogli izplačevati režijske stroške onemu delavcu, ki norme ne doseže, kar ima za posledico pri prvem zagrenjenost, pri drugem pa je to potuha za zabušavanje... Napredka naroda se ne da uvoziti, ampak mora priti od naroda samega.«

S tem odpira občutljivo vprašanje, koliko solidarnosti je dovolj in kdaj preraste v škodljivo izravnavo, ki slabi motivacijo in razvoj.

Socialna neenakost, stanovanjska politika in kaznovalna politika

Čižmek izpostavi izrazito neenakost pri dostopu do stanovanj in ugodnosti. Nižji sloj dobi kazen, ker si je stanovanjski problem rešil sam brez potrebnih papirjev, elita pa dobi končana stanovanja in poleg plače vrsto drugih ugodnosti, kot so tovarniške cene izdelkov, regres, redni in izredni dodatki, olajšave in popusti. Voditeljem srednjega sloja očita, da ljudi preprečujejo, da z višanjem dohodka ne bodo boljše živeli, a sebi zvišujejo plače: *»Govori o potrebi zategovanja pasu za lepšo bodočnost, a sam se lepi sedanjosti ne odpoveduje«.*

Navaja neenakost pred zakonom: nekateri so kaznovani zaradi kraje sukanca v tovarni, medtem ko nekateri poneverijo milijone, se vozijo v limuzinah in na koncu pobegnejo v tujino, kjer uživajo naložene devize.

Opozarja na absurden sistem organizacije dela, na primer, da se največ zgradi novembra in decembra, ko je dan kratek in mraz, da se lahko izplačujejo dodatki za nadurno delo in mraz, in za to krivi slabo vodenje. Posebej ostro kritizira razrast javnega sektorja z ugotovitvijo: *»Tam, kjer je bilo pet administrativnih, jih je danes vsaj dvajset. In vse to na plečah delovnega ljudstva.«*

Zato podpira ponovno uvedbo zasebnih trgovin in kritizira prevelike občine, zaradi katerih morajo ljudje urejati administrativne zadeve v Mariboru, čeprav živijo zelo daleč.

Volilni sistem, predstavništvo in »lokalistična« perspektiva

Čižmek predlaga, naj volivci dobro premislijo glede predlaganih kandidatov, saj je po njegovem mnenju med njimi mnogo neustreznih. To zapiše zelo ostro: *»Mnogo je med njimi takih, ki se doslej niso povsem izkazali, ali pa celo takih, ki jih niti poznamo ne ali pa celo takih, ki nikoli niso sodelovali v nekem ljudskem gibanju ... je pravo naše lastno ubožno spričevalo, če bi industrijski Maribor s svojo skoraj 100 letno tradicijo delavskega gibanja ne mogel izmed sebe predlagati nekaj ljudi, ki bi jim zaupali, da bodo častno zastopali naš okraj oz. naše volilne enote v Zvezni oz. rep. Skupščini!«*

Zavzema se za stvarno namesto formalne demokracije in poziva: *»Navedimo se po malem zopet javno iznašati to, kar mislimo, kar čutimo, a ne za plotom ali po domačih kuhinjah ali kavarnah.«*

Kritizira prakso, da se v skupščini ne govori o lokalnih problemih, in nariše vzporednico s »predvojno koncepcijo Jeftiča in Živkoviča o integralnem jugoslovanstvu«, kjer opozori, da bi po takšni logiki lahko celotno skupščino napolnili s 300 Makedonci in ne s poslanci, ki prihajajo iz okrajev celotne Jugoslavije, kot zahteva zakon: *»Birokracija se boji lastnega ljudstva. Zato pa Peter predlaga Pavla in Pavel Petra.«*

V tem smislu sklene, da se mora partija »nekoliko« prečistiti: *»Ni čuda torej, da ljudstvo ni preveč navdušeno nad kandidati, kot se jih je predlagalo od zgoraj... ni čudo, če tega ljudje javno ne povedo ... boje se zamere, boje se svojega kruhka ... toda led je treba prebiti. Potrebno je jasno povedati: 13 let je za nami, prečistimo se nekoliko.«*

Jugoslovansko sožitje in Prešernova prispodoba

Vilko Čižmek uporabi tudi kulturno-pravno prispodobo iz slovenske literarne tradicije: *»Koliko sem bil oster mi dovolite eno samo prispodobo, ki naj velja za naše jugoslovansko sožitje: Ko se je svoj čas Prešeren z iliristi preklal glede vseslovanstva, je dejal nekako tako "Prav, majka Rusija, vseslovanska zajemnost, toda v tem zboru slovanske skupnosti naj se tudi krajnsko besedo čuje."«*

S tem zagovarja enakopravno prisotnost »krajevne besede« v širšem jugoslovanskem okviru in opozarja, da integracija ne sme pomeniti utišanja manjših, lokalnih glasov.

DRUGO PISMO MILETU SMOLINSKEMU – KRITIKA KOT DOLŽNOST, NE IZDAJA

Poleg volilnega pisma je v kazenskem spisu tudi njegovo pismo Miletu Smolinskemu, ki mu je očitno odgovoril, da ni vse tako slabo, kot piše Čižmek, in da kritika sistema daje »orožje v roke sovražniku«.

Čižmek v odgovoru pritrdi, da ni vse slabo, vendar doda, da tudi tisto, kar je dobro, ni tako dobro, kot se pogosto predstavlja. Odločno pa zavrne tezo, da je kritika sistema enaka pomoči sovražniku. Zapiše: *»Prav škodljivo je tako pojmovanje! Dotični namreč, ki spozna svoje slabosti, je s tem, da jih je spoznal, že močan. ... če bi molčali ali pa ne ukrepali proti negativnim pojavom, se nam ne bi sovražnik posmehoval? Zato, naj živi kritika! ... proti kritiki so samo birokrat! Zakaj? Enostavno zato, ker nima svojemu družbenemu položaju ustrezajoče moči znanja in prepričevanja, pa se enostavno boji zase, pri tem govoreč o skupnosti ... Samo trditi, da sem socialista je premalo, kot je premalo za komunista biti samo režimevec in nič več. Proti takemu "Tercijalstvu" smo se že vsikdar prej borili.«*

Sebe ne vidi kot opozicijo sistemu, ampak kot nasprotnika nepravilnosti v sistemu: *»Mi vemo, da nikoli ne bo vse v redu. Toda s tem ni rečeno, da ne smemo tolči po tem, kar že danes ugotavljamo, da ni prav... Zakaj birokracija duši pozitivne pobude v proizvodnji in v polit. življenju? Enostavno zato, ker za svoje pozicije, kolikor jih ima, nima opravičila. Njih pozicije so ogrožene, čim se*

pojavijo neke dotlej še nepoznane pozitivne sile! Še nisem srečal birokrata, ki bi trdil o sebi, da ni edini odrešenik od vekomaj do vekomaj – Amen!»

Osvetli tudi vprašanje »tribune ljudstva«: *»Srednjeveški fevdalci so imeli razne dvorne norce, da so preko njih otipavali puls razpoloženja pri dvorjanih in podložnikih. Klerikalni so imeli spovednice, preko katerih so merili razpoloženje v ljudstvu. Katero tribuno pa imamo mi?... Če se že – in to je zelo pogosto – dvigneš in poveš, da navadno "gor plačaš", neredko te vržejo iz službe, suspendirajo itd. ... Mene enopartijski sistem ne moti ... Moti pa me to, da v tem sistemu skoraj da ni mesta za mnjenja, ki bi bila drugačna od drugega! Moti me to, da se ta program ZK, SZDL ne izvaja!»*

Zapiše, da sam ne rine v nobeno politično organizacijo, ker se mu to upira in ker bi potem izpadel kot tisti, ki jih sam kritizira. Obenem pa se zaveda, da je tako lahko s svojimi stališči manj uspešen – morda pa tudi ne, razmišlja, saj ob neodvisnem delovanju ni pod pritiski omejitev organizacije, tj. *»kot bi si führerji želeli«*.

Pomembno je tudi, da je Čížmek v svojem boju gledal dolgoročno – nič ne de, če ne uspe takoj, da ima prav, se bo šele pokazalo – in tisti, ki so podpisovali sklepe in sodbe zoper njega, ne bodo na pravi strani zgodovine. Glavno je, da ima papirje z njihovimi podpisi – kot dokaz za prihodnost. V tem smislu navede, kako mu je pokvarjen ambiciozen »udbiček« (na sodišču pove, da je to bil Henrik Ribič) zalučal očitek: *»Čížmek je bil vedno in je vedno proti naši oblasti,«* nakar ga je pozval, naj pojasni, kaj misli pod »naša oblast«, a ni znal pojasniti, ali misli »ljudsko oblasti« ali »njihovo oblast«. In ker se mu ni opravičil, je vložil tožbo proti njemu in v pismu Smolinskemu napovedal, da bo v primeru, če bo uradnik na sodišču navedel, da je mislil »njihovo oblast«, tj. UDBO, od tožbe odstopil; če pa bo navajal, da je mislil ljudsko oblast, pa ne. Omenja več postopkov proti oblastnikom. Razvidno je, da s tožbami ni uspel, a pravi, da je zadovoljen tudi s tem, samo da ima podpise odgovornih – saj *»danes še ni sodni dan«*. Računa torej na to, da se bo šele izkazalo, da je imel prav. Zapiše, da so ga že poskušali razglasiti za norca, kar bi mu celo ustrezalo, saj bi bilo *»s tem vendar vse urejeno«* – torej ne bi bil odgovoren za svojo kritiko sistema. In zaključi optimistično: *»Danes vidim okrog sebe že res maso mladih ljudi, ki celo nas starejše razumejo in ki obetajo zelo mnogo! To mi je v dovolj veliko zadoščenje!»*

REAKCIJA OBLASTI: TAJNIŠTVO ZA NOTRANJE ZADEVE, ZASLIŠEVANJA IN ZAVRNITEV PREKLICA

Na zaslišanju pri tajništvu za notranje zadeve zasliševalec Bokal Čížmeku pove: *»Dali ste ljudem čitati to pismo. Poberite ga in povejte ljudem, da to ni v*

redu. Če ne boste naredili to vi, bomo mi, vendar tako, da bo izvršen kazenski pregon. Vaše pismo je akcijsko pismo za razbijanje zborov. Tako se to razume.»

Čižmek odgovori, da je pripravljen, če bo to mogoče, pismo pobrati nazaj od vseh, katerim ga je razposlal, in ga tudi sežgati, vendar ob tem jasno pove: *»Preklical pa jaz tega ne bom nič. Jaz se s tem strinjam, smatram, da je vsebina pisma v redu – za mene je.«*

Zasliševalec mu nato reče: *»Če tega nočete storiti vi iz lastnega prepričanja, bomo storili to mi, vendar zelo radikalno,«* nakar Čižmek odgovori: *»Prosim, grožnje odkrite ali prikrite nimam rad.«*

Tajništvo mu da nekaj dni časa, da pisma pobere in ljudem pove, da takšno pisanje ni v redu, ker je destruktivno, in naj pride nazaj povedat, da je to uredil, Čižmek pa to odkloni.

KAZENSKI POSTOPEK: PREISKAVA IN PRIČE

Javni tožilec praktično pretipka celotni pismi in zahteva sodno preiskavo. Na sklep o preiskavi se Čižmek odzove s pritožbo, da so v sklepu številne napake, ki so nastale pri prepisovanju pisem, in da se ne strinja s tem, da so v sklepu le odlomki pisem in ne celota, saj je po njegovem mnenju tako onemogočeno celovito razumevanje.

V preiskavi Čižmek pove, da nima česa zanikati, saj je vse povedal v spor-nih pismih, in zanika, da bi kršil 118. člen Kazenskega zakonika glede sovra-žne propagande, katere namen je rušenje sistema. Pove, da to nikakor ni bil njegov namen, ampak prav nasprotno in je pri tem oster do sodnika Franceta Venturinja, češ da ga ne more učiti marksizma, ki ga ne pozna.

Pojasni, da mu zapisa volilnega pisma ni nihče naročil, ampak da pred-stavlja odziv na prvi predvolilni zbor januarja 1958, ko je v dvorani Kon-struktorja navajal posamezne probleme sistema pred približno sto petdeset prisotnimi ljudmi. Dr. Igor Vilfan je dal na glasovanje, ali se mu dovoli nada-ljevati; rezultat glasovanja je bil tri proti tri; ostali so se vzdržali; med tremi pozitivnimi glasovi je bil tudi sam Čižmek, ki je tako lahko nadaljeval. Ker je bil pri navajanju problemov prekinjan, se je odločil, da jih bo zgoščeno zapisal. Na drugem zboru volivcev sploh ni smel govoriti, zato je pisal Smo-linskemu in mu poslal en dodatni izvod volilnega pisma, da bi ga dostavil na Centralni komite Zveze komunistov Slovenije – Potrču, Tomšičevi, Kavčiču, Avblju in drugim. Glede sodnika Venturinja pojasni, da meni, da mu ni naklonjen.

Zaslišani so vsi, za katere je tajništvo vedelo, da so pismo brali. Sodnik Ku-sterca priča, da je Čižmek v času postopka zoper njega večkrat hodil v njegovo pisarno na sodišču, prav tako tožnika, ki sta mu pojasnjevala svoja stališča.

Ker živita v isti ulici, mu je Čižmek nekoč povedal, da je napisal predvolilno pismo, v katerem »šinf« in ga je poslal poštenim komunistom v Mariboru in v Ljubljano. Kasneje je izvod tega pisma prinesel tudi sodniku v pisarno na sodišču, ki si jo deli še z enim sodnikom. Oba sta pismo prebrala, Čižmek pa je kasneje prišel po to pismo smeje se in rekoč, da ga je zaradi pisma že »zgrabilo« tajništvo za notranje zadeve. Sodnik kot priča pojasni, da je učinek pisma odvisen od osebe, ki ga bere, sicer pa Kusterca Čižmeka označi za »skrajnega reakcionarja«. Sodnik pove, da je član Zveze komunistov Slovenije od leta 1950, vendar ne ve, od kod bi bilo to znano Čižmeku.

Direktor Elektra Alojz Fajdiga ga označi za starega revolucionarja, ki je bil član partije že pred vojno in je zelo nekompromisen ter nima zaupanja do ljudi, že če so bili v nemški vojski. Direktor podjetja Zarja Mirko Lorger pa pove, da sta bila skupaj v partiji že pred vojno, da je bil Čižmek najstarejši partijec v Mariboru (čeprav je bil po svojih letih še razmeroma mlad in v vsakem primeru dve leti mlajši od Lorgerja), po vojni pa je bil iz partije brez pravih razlogov izključen, kar je po mnenju Lorgerja ustvarilo zagrenjenost, ker so položaje prevzeli drugi, zlasti taki, ki pred vojno sploh niso bili v partiji in so bili po njegovem »nepreverjeni kadri«. Motili so ga ljudje s »pisano« politično preteklostjo, vendar Lorger izpostavi, da Čižmek ni proti sistemu kot takemu.

Priča Genovefa Šavorič je bila zaposlena v Mariborski tekstilni tovarni in je Čižmeka poznala že pred vojno, ker je prijateljeval z njenim zaročencem, ki je bil leta 1941 ustreljen, Čižmek pa zaprt. V stik z njim je prišla, ko ji je nadrejeni v tovarni Maks Gašparič izročil volilno pismo in ji naročil, naj ga vrne Čižmeku. Ob tem je Gašparič rekel, da se delno strinja z njim, delno pa ne in da je Čižmek »norec«. Čižmek ji je povedal, da je bil zaradi pisma poklican na zaslišanje na Udbo in da sumi, da sta ga ovadila bodisi Gašparič bodisi Šavoričeva ali tretja oseba. Šavoričeva je bila ob tem užaljena in je rekla, da z njim ne bo več govorila.

Maks Gašparič je na zaslišanju kratek; meni, da Čižmek ni uravnotežen in da vidi težave, kjer jih ni.

Mile Smolinsky je v okviru celotnega postopka Čižmekov največji zaveznik. Pojasni, da sta se s Čižmekom spoznala v ujetništvu v Nemčiji med vojno, v taborišču Stalag III-A v Luckenwaldu južno od Berlina,³ kamor sta bila pripeljana že leta 1941. Pove, da bi Čižmek zadnji grižljaj hrane delil s sojetniki. Predstavi ga kot izjemno pogumnega človeka s trdnimi antifašističnimi prepričanji, ki je znal organizirati odpor ujetnikov in je bil zaradi tega večkrat ob-

³ O tem taborišču glej Uwe Mai, *Kriegsgefangen in Brandenburg: Stalag III A in Luckenwalde 1939–1945*, Berlin: Metropol, 1999, str. 27; Roman Schmidt, *Stalag III-A (1939–1945)*, 2011, <https://www.luckenwalde.de/kultursp/stalagiiiia.pdf>, dostopno 6. 12. 2025.

sojen. V povezavi z organizacijo enega od uporov so mu sodili pred vojaškim sodiščem v Berlinu, kjer se je »prav herojsko držal« in prav to ga je rešilo smrtne kazni. V ječi je sedel devet mesecev, nato pobegnil k borcem francoskega odpora, bil ponovno ujet, nato premeščen v drugo taborišče, naposled pa je pobegnil preko Maginotove linije k zaveznikom.⁴

Smolinsky navede, da je bil Čižmek leta 1946 brez razloga izključen iz Komunistične partije Slovenije in da razlogi zanj niso bili pisno pojasnjeni. Nekateri so ga imeli za pijanca, kar Smolinsky odločno zanika. Glede izključitve se je Čižmek pritožil na Centralni komite, vendar neuspešno. Smolinsky to pripisuje njegovemu načinu nastopanja, saj je stvari pogosto napihoval, generaliziral in si ni dal ničesar dopovedati. Ko je Centralni komite izvedel za Čižmekov pogum med vojno, naj bi Ivan Gorjup obljubil, da bo problem članstva v partiji kmalu urejen, a naj bi se nato nekdo v Centralnem komiteju temu uprl.

Smolinsky izpostavi tudi siceršnje krivice, ki so se zgodile Čižmeku. Navede, da ima Čižmek bogato revolucionarno preteklost. Med vojno je bila v njegovem stanovanju ilegalna tiskarna; pri njem so našli zatočišče Slavko Šlander, Tone Čufar, Branko Babič in drugi komunisti. Med vojno je herojsko deloval v Nemčiji, po vojni pa je bil degradiran na »neodlikovanega pisarčka«, čeprav je brez čina pred vojno ostal prav zaradi svojega komunističnega delovanja.

Smolinsky poudari, da takšnega odnosa do Čižmeka ne more imenovati drugače kot birokracijo in prav v tem vidi izvor spornih pisem. Odločno zavrne, da bi bil Čižmek nastrojen proti sistemu, in zapiše: »Prepričan sem, da Čižmek še sedaj trdno stoji na liniji ZKJ in da bi se v primeru vojne prvi postavil pred sovražnikove puške«. Po njegovem mnenju je Čižmek sicer črnogled in negativen, vendar svoje pisanje razume dobronamerno in celo kot svojo marksistično dolžnost.

O GLADOVNI STAVKI IN SALEMSKIH ČAROVNICAH

Sredi julija 1958 so bili Čižmekovi na dopustu v Pulju, ko je preiskovalni sodnik odredil preiskovalni zapor, ker je Čižmeku zameril, da je odšel na dopust brez njegovega soglasja. Miličnika je poslal v Pulj, da je Čižmeka privedel v

⁴ Maginotova linija je bil obsežen sistem francoskih obrambnih utrd, zgrajenih v obdobju med obema vojnama vzdolž meje z Nemčijo in Italijo. Poimenovana je po francoskem ministru za vojsko Andréju Maginotu. Njen namen je bil zadržati morebiten nemški napad; leta 1940 jo je nemška vojska obšla preko Belgije – o tem: Michaël Seramour, *Histoire de la ligne Maginot de 1945 à nos jours*, *Revue historique des armées*, let. 247, 2007, str. 86–97.

Maribor, kjer je bil 12. julija zaprt. Čižmek se je na pripor pritožil, a še preden je bila njegova pritožba obravnavana, se je zgodil dogodek, ki je nakazal, kako napeta je bila njegova notranja stiska. 16. julija naj bi pred zapori potekala komemoracija, pri čemer je igrala godba žalno pesem. Prav ta trenutek naj bi bil povod, da se je odločil za gladovno stavko. Naslednji dan ga je v priporu obiskal preiskovalni sodnik in ga vprašal po razlogih zanjo ter kaj misli, da bo s tem dosegel. Čižmek ni odgovoril. Sodnik je 17. julija o vsem poročal sodnemu senatu.

Že naslednji dan je senat Okrožnega sodišča, ki mu je predsedoval sodnik Dušan Pipenbacher, odločil, da se Čižmeka izpusti iz preiskovalnega pripora, saj zanj ni videti nobenega razloga. Istega dne je Čižmek šel do preiskovalnega sodnika, ki mu je sporočil odločitev o izpustu in obenem dodal, da mora septembra kljub temu na psihiatrično opazovanje v Ljubljano. Čižmek je odvrnil, da tja prostovoljno ne bo šel in da lahko sodnik, če ga želi v Ljubljani, pošlje policijski avto. Po njegovih poznejših navedbah je bilo tako tudi storjeno, saj naj bi ga odpeljal paznik mariborskih zaporov. Sodniku je ob tem dejal, da so pazniki v zaporu zelo korektni do zapornikov, vendar da tega ne more reči za njihove nadrejene, ki naj bi ravnali drugače, kot učijo paznike.

Dan pred predvidenim odhodom v Ljubljano, 10. septembra 1958, je na sodišče poslal ženo, da v njegovem imenu od preiskovalnega sodnika zahteva pisno izjavo, da jamči za psihiatra dr. Marijana Borštnarja in da se mu med preiskavo ne bo poslabšalo zdravje. Sodnik ji je odvrnil, da bi se moral pri njem oglasiti sam obdolženec in da bo, če se do enajste ure ne oglasi, izdal nov sklep o preiskovalnem zaporu. Žena je sodniku pojasnila, da se mož boji, da bi se mu lahko zgodilo nekaj podobnega kot v filmu »*Salemske čarovnice*«, ki so ga tedaj vrteli v mariborskem kinu.⁵ Malo pred iztekom roka ob 10.55 se je Čižmek osebno oglasil pri sodniku in pristal, da ga naslednji dan odpeljejo na opazovanje v Ljubljano.

IZJEMNO INTELIGENTEN KVERULANT IN FANATIK

Preiskovalni sodnik Branko Vezovišek odredi psihiatrično opazovanje v trajanju sedmih dni v psihiatrični bolnišnici v Ljubljani – Polje. Čižmek s tem ne soglaša in napiše obširno pritožbo, vendar ga kljub temu prisilno odpeljejo v ustanovo.

⁵ »*Salemske čarovnice*« je bil jugoslovanski naslov za francosko-češkoslovaško filmsko priredbo Millerjeve drame *The Crucible* iz leta 1957, posneto pod naslovom *Les Sorcières de Salem*.

Psihiater dr. Marijan Borštnar pregleda osem kazenskih spisov, povzema dele pričanj ter na pogovor pokliče Smolinskega. Zgradi široko psihiatrično sliko, ki vključuje Čižmekovo družinsko ozadje, mladost, šolanje, politično delovanje in vojno izkušnjo.

Navede, da je odrasčal v meščanski družini z enajstimi otroki; oče je bil dvakrat poročen in je umrl, ko je bil Čižmek še otrok; eden od bratov je storil samomor. Na realki je bil prav dober, vendar ni maturiral, saj je maturitetni inšpektor od 24 dijakov izločil 18. Že v gimnaziji je bil zaveden marksist. Pri slovenščini so dobili nalogo napisati spis na naslov »Iz suženjstva in trpljenja je vstal naš veliki dan«, Čižmekov spis pa je bil tako polemičen, da ni mogel na ustni izpit.

Vstopil je v delavsko društvo, leta 1935 vendarle maturiral, odšel na daljše potovanje po Jugoslaviji, se vpisal na študij montanistike, bil zaradi političnega delovanja izključen iz kolegija, študiju se ni veliko posvečal, medtem pa veliko potoval po Evropi in opravljal prakso. Leta 1938 je študij opustil, vstopil v partijo in začel ilegalno delovati. Leta 1940 je bil v sodnem postopku in nato vpoklican na služenje vojaškega roka. Vojna ga je doletela v Mostarju; na poti domov so ga ujeli in odpeljali v taborišče Luckenwalde (Stalag III-A). Leta 1944 so mu sodili pred vojnim sodiščem, kjer je branil komunistična stališča. Tudi v zaporu je poskušal zanetiti upor, bil v samici, od koder je pobegnil. Pri francoskih odpornikih je bil približno štiri mesece čez poletje 1944; po ponovnem ujetju je bil zaprt v judovskem taborišču, od koder so ga spomladi 1945 osvobodili Američani. Takoj po izpustitvi se je oborožil in se naprej boril proti umikajočim se nemškim enotam, s čimer se je zameril nekaterim zavezniškim krogom. V Jugoslavijo se je vrnil šele avgusta 1945.

Po osvoboditvi je organiziral upravno-politično šolo, kar režimu ni bilo po volji, zato je bil nekaj časa brezposeln, nato pa zaposlen na različnih delovnih mestih s področja gradbeništva, med drugim v gradbenem podjetju, stanovanjski zadrugi, upravi nepremičnin in gradbenem uradu, kjer je bil zaposlen v času obravnavanega kazenskega postopka.

Borštnar navede, da se Čižmek z brati in sestrami dobro razume, da se enkrat tedensko srečujejo; težave naj bi mu povzročala le ena sestra, ki jo označi za »gruntarico«, vendar je tudi do nje strpen. V mladosti je igral šah; bolj kot spolnost so ga zanimala politična gibanja; svoja dekleta je želel vanje vpeti; zase pravi, da je »fanatik«.

Ponovno se v bran Čižmeku postavi njegov prijatelj Mile Smolinsky. Po leg tega, kar je povedal že v preiskavi, Smolinsky psihiatru pove: *»Kadar je najbolj trpel, je bil najbolj srečen. Bil je človek velikih dejanj ... Sleherni atom v njem gori za partijo. Je zelo sposoben in inteligenčen in vse na sodnji opravi kar sam, brez advokatov ... Vse gleda skozi marksistična očala ... Vsak trenutek*

je pripravljen žrtvovati za komunizem, tudi življenje in družino ... Vse prej je kot umirjen.»

Pove, da ne razume, da ljudje nimajo vedno časa za diskusijo z njim. Pri tem pozabi na čas. Tudi pri urejanju vrta je preveč pedanten; kar pridela, deli z drugimi. Smolinsky doda, da Čižmek »strogo odklanja IB linijo. Osebnost je neverjetno skromen«.

Čižmek sam psihiatru pove, da razume, da njegova kritika ni najbolje sprejeta, vendar ocenjuje, da koristi prevladajo nad potencialno škodo in da je njegov namen »prečistiti partijo«. Pove, da ni razočaran, ker mu partija ni dala visokega položaja, saj bi se utegnil »pogospoditi«, če bi ga dobil. Če bi bil v partiji, bi probleme poskušal reševati na partijskih sestankih, tako pa tega kanala nima. Prizna, da je potem, ko je bil izključen iz partije, razmišljal tudi o samomoru.

Borštinar ugotovi, da »bistro rešuje globoke in tudi filozofske probleme, tako da je treba močne koncentracije, da vzdržiš z njim razgovor na isti ravni«. Izmeri mu inteligenčni kvocient 130, kar pomeni, da sodi v zgornja dva odstotka populacije. Ocení ga kot nadpovprečno inteligentnega, vendar brez poslušnosti za podrobnosti, labilnega in impulzivnega. Duševnih motenj in paranoidne motnje ne najde, ugotovi pa nagnjenost h kverulantstvu, to je k vztrajnemu pritoževanju in iskanju krivic tudi tam, kjer jih ni, ter ga označi kot ekspanzivnega fanatika.

Ključna se mu zdi Čižmekova izjava, da bi s svojim delovanjem prenehal, če bi ocenil, da je škoda večja od koristi. Zaradi tega psihiater zaključi, da ni mogoče reči, da ni kazensko odgovoren, in oceni, da se je svojih dejanj v polnosti zavedal.

SODBA, PRITOŽBA IN VRHOVNOSODNA PRESOJA

Na podlagi psihiatričnega mnenja in izvedene preiskave okrožni javni tožilec dr. Jože Žabkar vloži obtožnico. Čižmek ugovarja, vendar neuspešno. Postavljen mu je odvetnik po uradni dolžnosti, ki pa mora na dan glavne obravnave na drugo obravnavo v Slovenj Gradec, zato se Čižmek ves čas postopka zagovarja sam.

Sodi mu petčlanski senat, v katerem sta dva pravnik in trije porotniki. Obsodijo ga na osem mesecev zapora, pogojno na pet let. Pogojna obsodba je utemeljena s pozitivnim revolucionarnim delom, afektom in priznanjem, dolga preizkusna doba pa naj bi zagotovila, da tovrstnih dejanj ne bo ponovil. Sodba je bila izdana tik pred božičem 1958; podpisal jo je sodnik Stojan Bajc.

Čižmek sodbo prejme takoj po novem letu in se nemudoma pritoži na Vrhovno sodišče. Med drugim navede, da je predsednik sodišča kršil njegovo pravico do obrambe, saj ni dopustil enakovrednega soočenja mnenj med

tožilcem in njim, temveč je zasliševanje vodil sam predsednik, on pa je moral kratko odgovarjati na vprašanja. Posledično je menil, da je imel pred sodiščem manjši obseg pravice do obrambe kot Franc Rihtarič, morilec in več kot 70-kratni vlomilec, ki so mu sodili v istem času.

Navaja tudi, da je imel štiridnevni dopust na morju, ko so ga v Pulju aretirali, ga vklelili v lisice v pričo brata in osemletne hčerke ter mu pri tem niso pokazali naloga za aretacijo. Glede vsebine pisem se sklicuje na dolg seznam člankov iz časopisov Večer, Komunist in Naši razgledi, v katerih so bili objavljeni Titovi govori in različne politične in gospodarske vsebine, lokalna samouprava in podobno, na kar se je v svojih pismih odzival. Navaja podatke, da je bilo pred vojno v mariborski občini zaposlenih 151 ljudi, vključno z javnimi podjetji, v času pisma pa že več kot 500. Tam, kjer je imel Hutter pred vojno sedemnajst zaposlenih, jih je v povojnem Mariborskem tekstilnem kombinatu več kot 70.

Poudari, da je manj kot leto po njegovih pismih oblast sprejela uredbo o omejitvi rabe službenih vozil. Sprašuje: *če bi bilo dotlej vse v redu, zakaj bi sprejemali takšno uredbo?*

Odgovarja tudi na očitke, da se roga: *»Očita se mi, da se rogam. Seveda se, toda ne ljudski oblasti, tudi ne njenim organom ali naši ureditvi, tudi ne mlajšim, nepoučenim, ker sem sam bil mlad in sem še sedaj. Rogam pa se onim, ki drugače mislijo kot govore, ki se zavedajo, da je drugače kot govore, onim, ki jim je zlezla v dušo zavest Ludovika XIV L'etat, c'est moi! Rogam se vsem nesmiselom, ki že zdavnaj nimajo več opravičila za svoj obstoj. Tudi humor je ena od oblik borbe. Tudi "Pavliha" je bila zame zelo resen list!«*

Izpostavi, da je bil iz mariborskih gramoznic odpuščen, ker je dvigal storilnost tako, da je dal najvišje ocene samo najzaslužnejšim delavcem, ostalim pa ne. Prizna, da je fanatik: *»Da, tudi fanatik sem... Toda fanatiki so vsi, ki so preko mere "vrženi na nekaj" ... po domače "gorečnež" je bil prvi kristjan v areni, bili so naši talci, ki so tudi za pogoj enostavne odpovedi prepričanja šli raje pred puške! Šarh je svoja sinova ubil, da nebi padla živa v roke nemškemu fašistom! Moj brat⁶ je v magdalenskem parku leta 1941 čital poziv, naj se javi Gestapo-ju, v nasprotnem, da si bodo kot talca pridržali mater in sestro. Toda zmagala je zavest, ki jo je mogla dajati le avantgarda delavskega razreda in prav je imel! Ni se javil! Borci NOV so mnogokdaj pustili v negotovosti i ženo i otroke in odšli v hoste. Ali obsojamo aktiviste OF za zločine, ki so jih nad njihovimi svojci izvajali okupatorji? ...«*

⁶ Boris Čizmek, član Pohorskega bataljona in kasnejši generalmajor – gl. Vršnik, Lojze, Pregled enot narodnoosvobodilne vojske Slovenije in njihovega poveljniškega kadra, Pripevki za novejšo zgodovino, let. 1, št. 1 (1960), str. 185–203.

S tem, ko samoupravljanje prehaja iz zvezne na občinsko raven, se po njegovem mnenju tudi sovražnik približuje ljudstvu, saj izraža nezaupanje do občinskih birokratov, ki bi z decentralizacijo dobili več pristojnosti. Izpostavi, da je Miha Marinko po volitvah rekel, da je bilo pred volitvami izrečenih veliko kritik, a da po volitvah nihče zaradi tega ne sme biti preganjan. Vprašuje: *»Kakšen smoter torej zasleduje izpodbijana sodba?«*

Vrhovno sodišče pritožbo zavrne in potrdi sodbo prve stopnje. Vrhovni sodnik dr. Albin Juhart zapiše, da je Čižmek v svoji »kritiki« šel predaleč, ko se *»norčuje iz doseženih uspehov; ko ironično in posmehljivo govori o napakah, ki jih napihuje in posplošuje; ko zagovarja in propagira ozki lokalizem in partikularizem«*. Sodba Vrhovnega sodišča je bila izdana 30. maja 1959.

PRITOŽBA NA AMNESTIJO

Marca 1962 je bil sprejet Zakon o amnestiji.⁷ Čižmek je eden redkih, morda celo edini obsojenec, ki se je na amnestijo pritožil. V »Pritožbi na amnestijo« zapiše: *»S prezirom odklanjam "milost", s katero se me mimogrede meče v isti kož z ustaši, četniki, križarji in drugo svojatjo iz časov NOB in kot smo jih pač kategorizirali pred uveljavljanjem Zakona o amnestiji z dne 13. 3. 1962. ... Vztrajam še nadalje pri svojem (pri sicer ostri toda upravičeni družbeni kritiki in ki je bila na pravem mestu) ... in sem danes še neprimerno trdnje na istem! V poštev torej ne prihaja "milost", ampak izdatna rehabilitacija, katere račun naj poravnajo tiste sile, ki so bile režiserji oziroma slabi statisti in v odnosu do sodišča tzv. "zunanji sodelavci"! ... Po Leninu bi v pozitivnem smislu pravo preraščalo v umetnost, medtem ko moramo v danem primeru govoriti kvečjemu o obrti in to slabi obrti, skratka pravo je samo ena od hčera filozofije in še ta je v danem primeru zelo neboljena in ni niti najmanj poklicana, da kot kilavo pišče sodi o koklji ... Upravičeno računam, da bo inštitucija Javnega tožilstva razumela eno poglobitnih nalog komunista v družbi: razkrivati nasprotja – protislovja – jih razgaliti, da bodo vidna pred nami, da jih bomo mogli kot osvetljene tarče tolči in – likvidirati. Upravičeno računam na trezno ocenjevanje, da namreč ni kriv pljučnice zdravnik, ki jo ugotovi, da ni krivec afere n. pr. v MTT služba TNZ, ki jo je odkrila, ampak da so obsojanja vredni tisti, ki so kradli štofe in sukanec ...! Zakon o amnestiji sam ni podvržen moji kritiki, z njim se strinjam, saj sem po osvoboditvi (27. 3. 1945) v Zap. Nemčiji še polnih 5 mesecev vodil fizično in politično borbo proti domačim reakcionarnim silam, ki so se umikale pred JA in RA ter iskale zavetja in našle potuho pri določenih krogih tzv. zapadnih zaveznikov. Težišče tega boja tedaj je bilo v obvarovanju*

⁷ Zakon o amnestiji z dne 13. 3. 1962, Ur. l. FLRJ 12/62.

pomembne množice naših ljudi pred zablodno emigracijo, v katero si jih zavajali izrodki naših narodov v želji, da nebi bili preveč osamljeni. – V kolikor nam (mi) tedaj to politično delo ni povsem uspelo, v toliko bolj se strinjam z Zakonom o amnestiji z dne 13. 3. 1962.«

S tem kategorično zavrne logiko milosti, ki bi ga izenačila z nasprotniki narodnoosvobodilnega boja, in zahteva rehabilitacijo, ne amnestije.

SKLEPNO

Zadeva K 713/58 je v okviru širše raziskave pregona političnih kritikov posebej pomembna zato, ker gre za najbolj neposredno, vsebinsko razdelano in argumentirano kritiko sistema, ki jo je oblast obravnavala kot sovražno propagando. Čižmek je bil izjemno razgledan, artikuliran in zgodovinsko zasidran razpravljavec, ki kot nekdanji ilegalec, taboriščnik, borec in stari partijec uveljavlja pravico do kritike znotraj socializma. Kritiko razume kot pozitivno, korektivno silo, kot orodje za odpravo nasprotij in ne kot rušenje sistema. Do konca postopka se ne odreče nobeni svoji misli, niti pod grožnjo kazenskega postopka, pripora, psihiatrične stigme ali »milosti« amnestije. V znamenitem geslu, s katerim povzame svojo držo – *»Naj živi kritika!«* – se najbolje izrazi jedro konflikta v tej zadevi: na eni strani oblast, ki v kritiki vidi nevarnost za politični red, in na drugi strani posameznik, ki prav v svobodni kritiki vidi bistvo socialistične prakse in možnost za resnično izboljšanje sistema.

Razvidno je, da je bil v času preiskave in sojenja Čižmek nedvomno razburjen in pod velikim stresom; hkrati iz spisa veje posebna energija, nekakšno navdušenje, da se bori proti temu, kar razume kot izrojenost sistema. Priče so pripovedovale, da je že pred aretacijo na ulici govoril, da ga preganjajo, sam pa je bil ponosen na pismo, v katerem »šinf« oblast in razgalja protislovja med deklariranim in dejanskim socializmom. Izkoristil je vsak trenutek postopka, da je povedanemu dodal še nekaj, še en poudarek, še eno opozorilo. Namesto da bi po začetku preiskave potihnil, se je njegova kritika stopnjevala: dopolnjeval jo je pred preiskovalnim sodnikom, v priporu, na glavni obravnavi na Okrožnem sodišču, nato v pritožbi na Vrhovno sodišče in celo v pritožbi zoper amnestijo. Govoril je z udarnimi, premišljeno izbranimi formulacijami, ki so razkrivale njegovo prepričanje, da je ravno pravica do ostre besede temelj socialistične morale.

V njegovih izjavah se nizajo slogovni odtenki marksistične introspekcije in politične satire: *»na jeziku socializem a v mislih nase«*; bodimo *»res komunisti, a ne samo partijci«*; kadrovanje v ozkem krogu: *»Peter predlaga Pavla in Pavel Petra«*; spodbujanje k izboljšavam: *»prečistimo se nekoliko«*; *»samo trditi, da*

sem socijalist je premalo, kot je premalo za komunista biti samo režimovec in nič več. V teh stavkih je jasno, da se ne spopada z idejo socializma, temveč s tistimi, ki so ga po njegovem mnenju izpraznili vsebine. Zato je tudi poudarjal, da bo zgodovina sodila, ali je imel prav on ali tisti, ki so ga preganjali, saj »danes še ni sodni dan«. Ključno zanj je bilo, da ima sklepe in sodbe s podpisi tistih, ki so ga preganjali, čeprav je hotel samo dobro.

Takšna drža, hkrati obremenjena in bojovita, razodeva človeka, ki je v konfliktu z oblastjo ne le kot obdolženec, temveč kot razpravljaivec, ki verjame, da ima dolžnost opozarjati na odstopanje od idealov, za katere je bil pripravljen tvegati življenje že pred vojno. Čižmekov primer zato ni zgolj kazenski postopek zaradi pisma, temveč dragocen vpogled v trenutek, ko se kritika znotraj sistema preobrazi v politično kaznivo dejanje, in v človeka, ki se kljub osebni stiski ni odrekel lastnemu prepričanju, da je resnični socializem mogoč samo tam, kjer kritika ni kazniva, temveč nujna.

IZJAVA O RAZISKOVALNIH PODATKIH

Članek temelji na analizi arhivskega sodnega spisa, ki ga hrani Pokrajinski arhiv Maribor in je naveden v poglavju Literatura in viri. Gradivo ni javno dostopno, saj gre za sodne spise po letu 1950, ki so še predmet omejitev dostopa v skladu z veljavno zakonodajo.

LITERATURA IN VIRI

Okrožno sodišče Maribor, kazenski spis K 713/58, zoper Vilka Čižmeka, 1958–1959, Pokrajinski arhiv Maribor, fond Okrožnega sodišča Maribor 1945–1978.

Zakon o amnestiji z dne 13. 3. 1962, Ur. l. FLRJ 12/62.

Breže, Borivoj. »Vilko Čižmek, borec za pravico ne glede na družbeno-politični sistem.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 90 = 55 (2019), št. 2, 42–69.

Mai, Uwe. *Kriegsgefangen in Brandenburg: Stalag III A in Luckenwalde 1939–1945*. Berlin: Metropol, 1999.

Schmidt, Roman. *Stalag III-A (1939–1945)*. 2011. <https://www.luckenwalde.de/kultursp/stalagiiiia.pdf> (dostop 6. 12. 2025).

Seramour, Michaël. »Histoire de la ligne Maginot de 1945 à nos jours.« *Revue historique des armées*, 247 (2007), 86–97.

Vršnik, Lojze. »Pregled enot narodnoosvobodilne vojske Slovenije in njihovega poveljnškega kadra.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1, št. 1 (1960), 185–203.

»NAJ ŽIVI KRITIKA!« VILKO ČIŽMEK KOT PREIZKUSNI KAMEN SOCIALISTIČNE SVOBODE GOVORA

Povzetek

Kazenska zadeva K 713/58 zoper Vilka Čižmeka predstavlja enega najboljšežnejših in najbolj intelektualno artikuliranih primerov pregona politične kritike v času zgodnjega jugoslovanskega socializma. Februarja 1958 je Čižmek napisal tako imenovano *Mariborsko volilno pismo*, dvanajst strani dolgo razpravo o stanju družbe, lokalne in republiške politike, birokracije, samoupravljanja ter gospodarskih in socialnih razmer. Pismo je krožilo med sodelavci, znanci in posamezniki na vodilnih položajih ter je kmalu pritegnilo pozornost tajništva za notranje zadeve, ki je v njem videlo »sovražni koncept« in poziv proti partijski listi.

Čižmekova kritika je bila znotraj socialističnega diskurza izjemno dosledna: izhajala je iz marksističnih in revolucionarnih načel, napadala birokracijo, samopašnost srednjega političnega sloja, pomanjkanje demokratične razprave, neracionalno gospodarjenje, naraščajoče zadolževanje, neučinkovitost samoupravljanja in prešibko vlogo lokalnih skupnosti. V ospredje je postavil svobodo govora kot temeljno vrednoto socializma: kritika naj bi bila orodje za prečiščevanje sistema, ne grožnja oblasti. V nadaljnjem pismu Miletu Smolinskemu svojo držo povzame v geslu: »Naj živi kritika!«

Oblast je njegovo pisanje razumela povsem drugače. Tajništvo za notranje zadeve je Čižmeka zaslilo in od njega zahtevalo preklic; on je to zavrnil. Sledili so sodna preiskava, zaslišanje številnih prič, med njimi sodnikov, direktorjev podjetij, delavcev in vojnih tovarišev. Postopek je dobil izrazito politični in disciplinarni značaj. Preiskovalni sodnik je odredil tudi psihiatrično opazovanje; psihiater dr. Marijan Borštnar je pri njem ugotovil izjemno visoko inteligenco, odsotnost duševne bolezni, a nagnjenost h kverulantstvu in »ekspanzivnemu fanatizmu« – vendar kot popolnoma kazensko odgovornega.

Odkrožno sodišče v Mariboru je decembra 1958 Čižmeka obsodilo na osem mesecev zapora, pogojno na pet let. Vrhovno sodišče je leta 1959 sodbo potrdilo, češ da je šel v svoji kritiki »predaleč«, se norčeval iz dosežkov in zagovarjal »lokalizem«. Leta 1962 je bil formalno amnestiran po splošni amnestiji, a je sam amnestijo zavrnil, ker je ni videl kot priznanje krivice, temveč kot ponižujočo milost; zahteval je rehabilitacijo, ne odpuščanja.

Čižmekov primer predstavlja temno plat socialističnega sistema: kaznovanje intelektualno zahtevne, notranje socialistične kritike, ki ni pozivala k rušenju oblasti, temveč k njenemu izboljšanju. Razkriva tudi mehanizme discipliniranja politično nezaželenih glasov – od zasliševanj do psihiatričnega diskreditiranja – in kaže omejitve svobode govora v sistemu, ki je deklarativno prisegal na demokracijo in javno razpravo, a teh idealov v praksi ni dopuščal.

“LONG LIVE CRITIQUE!” VILKO ČIŽMEK AS A TOUCHSTONE OF SOCIALIST FREEDOM OF SPEECH

Summary

The criminal case K 713/58 against Vilko Čižmek stands as one of the most extensive, intellectually sophisticated, and ideologically coherent examples of the prosecution of political criticism in early Yugoslav socialism. In February 1958, Čižmek authored the so-called Maribor Electoral Letter, a twelve-page, meticulously argued critique of the postwar political order, bureaucracy, self-management, economic policy, social inequality, and the erosion of genuine socialist democracy. He circulated the letter among colleagues,

acquaintances, and influential individuals in Maribor, which quickly drew the attention of the State Security organs, who interpreted it as “hostile propaganda” and an attack on the official electoral list.

Čižmek’s critique was rooted in the very foundations of Marxist and revolutionary thought. He condemned bureaucratic self-interest, the incompetence and opportunism of mid-level political cadres, the suppression of public debate, irrational economic planning, rising indebtedness, and the weakening of local autonomy. Central to his argument was the conviction that free criticism was not a threat to socialism but a precondition for its renewal and internal purification. In his subsequent letter to Mile Smolinsky, he famously insisted: “Long live criticism!”

The authorities perceived the matter entirely differently. Čižmek was interrogated and pressured to retract his statements, which he refused. A formal criminal investigation followed, involving the questioning of numerous witnesses, including judges, enterprise directors, workers, and wartime comrades. The proceedings took on a distinctly political tone. The investigative judge ordered a psychiatric evaluation — a common tool for delegitimising political dissent. Psychiatrist Dr. Marijan Borštnar found Čižmek to be exceptionally intelligent, mentally sound, but prone to “querulousness” and “expansive fanaticism,” ultimately declaring him fully criminally responsible.

In December 1958, the Maribor District Court sentenced him to eight months in prison, suspended for five years. The Supreme Court upheld the conviction in 1959, arguing that Čižmek had “gone too far” in mocking state achievements and promoting “localist tendencies.” In 1962, he was formally covered by a general amnesty, which he rejected with indignation, refusing to be placed in the same category as wartime collaborators and demanding full rehabilitation instead of clemency.

Čižmek’s case exposes the darker side of Yugoslav socialism: the punishment of an intellectually rigorous, internally socialist critique whose aim was not to undermine the system but to improve it. It reveals the mechanisms used to discipline dissenting voices – from interrogations to psychiatric framing – and illustrates the inherent limits of free expression in a system that proclaimed democratic ideals but tolerated little genuine debate.

„ES LEBE DIE KRITIK!“ VILKO ČIŽMEK ALS PRÜFSTEIN DER SOZIALISTISCHEN MEINUNGSFREIHEIT

Zusammenfassung

Der Strafprozess K 713/58 gegen Vilko Čižmek zählt zu den umfangreichsten und intellektuell anspruchsvollsten Fällen der Verfolgung politischer Kritik im frühen jugoslawischen Sozialismus. Im Februar 1958 verfasste Čižmek den sogenannten Mariborer Wahlbrief (*Mariborsko volilno pismo*), eine zwölfseitige Abhandlung über den Zustand der Gesellschaft, die lokale und republikanische Politik, die Bürokratie, die Selbstverwaltung sowie die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse. Der Brief kursierte unter Kollegen, Bekannten und Personen in Führungspositionen und erregte bald die Aufmerksamkeit des Innenministeriums, das darin ein „feindseliges Konzept“ und einen Aufruf gegen die Parteiliste sah.

Čižmeks Kritik war innerhalb des sozialistischen Diskurses äußerst konsequent: Sie basierte auf marxistischen und revolutionären Prinzipien und richtete sich gegen die Bürokratie, die Willkür der politischen Mittelschicht, den Mangel an demokratischer Debatte, irrationales Management, die steigende Verschuldung, die Ineffektivität der Selbstverwaltung

und die zu schwache Rolle der lokalen Gemeinschaften. Er stellte die Meinungsfreiheit als fundamentalen Wert des Sozialismus in den Vordergrund: Kritik sollte ein Instrument zur Säuberung des Systems sein, keine Bedrohung für die Machthaber. In einem späteren Brief an Mile Smolinski fasste er seine Position mit dem Slogan zusammen: „*Es lebe die Kritik!*“

Die Behörden interpretierten seine Schriften völlig anders. Das Innenministerium verhörte Čižmek und forderte ihn zum Widerruf auf; er weigerte sich. Es folgte eine gerichtliche Untersuchung, in deren Rahmen zahlreiche Zeugen, darunter Richter, Firmenchefs, Arbeiter und Kriegskameraden, befragt wurden. Das Verfahren nahm einen deutlich politischen und disziplinarischen Charakter an. Der Untersuchungsrichter ordnete zudem eine psychiatrische Begutachtung an; der Psychiater Dr. Marijan Borštnar bescheinigte ihm eine außergewöhnlich hohe Intelligenz, keine psychische Erkrankung, jedoch eine Neigung zu Jammern und „ausuferndem Fanatismus“ – er hielt ihn aber für voll strafrechtlich verantwortlich.

Im Dezember 1958 verurteilte das Bezirksgericht Maribor Čižmek zu acht Monaten Haft auf Bewährung für fünf Jahre. Der Oberste Gerichtshof bestätigte das Urteil 1959 mit der Begründung, er sei in seiner Kritik „zu weit gegangen“, habe Errungenschaften verhöhnt und „Lokalismus“ propagiert. 1962 wurde er im Rahmen einer Generalamnestie formell begnadigt, lehnte diese jedoch ab, da er sie nicht als Schuldeingeständnis, sondern als demütigende Gnade empfand; er forderte Rehabilitation, nicht Vergebung.

Der Fall Čižmek verdeutlicht die Schattenseiten des sozialistischen Systems: die Bestrafung intellektuell anspruchsvoller, innersozialistischer Kritik, die nicht den Sturz der Regierung, sondern deren Verbesserung forderte. Er offenbart zudem die Mechanismen zur Disziplinierung politisch unliebsamer Stimmen – von Verhören bis hin zur psychiatrischen Diskreditierung – und zeigt die Grenzen der Meinungsfreiheit in einem System auf, das sich zwar deklarativ zu Demokratie und öffentlicher Debatte bekannte, diese Ideale in der Praxis aber nicht zuließ.